

Тетяна Геннадіївна Боряк,
кандидат історичних наук, доцент,
докторантка кафедри історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-7472-0014
e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ: ДО ПИТАННЯ ПРО ІНТЕРПРЕТАЦІЮ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

Мета роботи. Опрацювання інструментів кореляції між документальними та усноісторичними джерелами, які стосуються Голодомору. Використовуючи сучасні підходи до теоретичних засад усної історії, застосувати їх стосовно усноісторичних джерел Голодомору з точки зору їхньої достовірності та правової сили.

Методологія. У процесі проведення дослідження було використано історико-порівняльний метод, який дозволив виокремити спільні та відмінні властивості документальних та усноісторичних джерел у цілому та частково (стосовно Голодомору). Також застосовано метод дедукції як шлях розкладання загального (характеристики усної історії взагалі) на частини (характеристики усної історії Голодомору). **Наукова новизна.** Виявлено сильні та слабкі сторони усної історії Голодомору як історичного джерела та показано, що наявні недоліки, за умов застосування джерелознавчої критики, подібно до будь-якого іншого історичного джерела, можна мінімізувати. На прикладах Голокосту, геноциду в Руанді та Голодомору в Україні з'ясовано їхні відмінності, запропоновано порівняльну характеристику застосування усної історії як інформації, що має доказове значення. **Висновки.** Радянський режим знищив частину офіційної документації, хронологічно пов'язаної з 1930-ми роками. Тому усна історія є незамінною для поглиблення історичних студій Голодомору та подолання гіпотез пострадянських часів про його причини (ними визнавалися неврожай, погана погода та ін.). Вік респондентів, травматичність події, боротьба колективної та індивідуальної пам'ятей, недосконалість паспортизація записів, накладення в пам'яті респондентів двох історичних подій – голоду 30-х та 40-х років ХХ ст. – не є перешкодою для використання усної історії. Правова сила усної історії була підтверджена, зокрема, Україною при порушенні Службою безпеки України кримінальної справи щодо організаторів геноциду.

Ключові слова: усна історія, Голодомор, історичне джерело, геноцид, 1932–1933 роки, джерелознавча критика усної історії.

Актуальність теми дослідження. Інтерес до збирання усної історії Голодомору в Україні нараховує лише три десятиліття, за кордоном даною тематикою займаються від 1950-х років. Результатом цих досліджень стало формування величезного масиву інформації (за різними даними, від кількох десятків до двох со-

тень тисяч свідчень). Не маючи єдиної академічної «парасольки», єдиного методичного центру, єдиних підходів до інтерв'ювання та забезпечення збереженості отриманих даних (не кажучи вже про часовий та географічний розліт у записі наративів очевидців), усна історія Голодомору викликає скептицизм у багатьох людей. Враховуючи, з огляду на відхід у небуття покоління і збільшення часового відриву запису про подію від самої події (понад 85 років), етап записування свідчень від очевидців штучно організованого голоду нині можна вважати завершеним.

Отже, на сьогодні ми маємо вже майже повністю сформований масив даних з певними інформаційними блоками, який можна аналізувати з точки зору його формування та параметрів записування, змісту та можливостей використання як історичного джерела. Одночасно маємо і «традиційні» історичні джерела, які відклалися в результаті діяльності органів влади та управління в архівних установах та актуалізуються шляхом археографічної діяльності. Наскільки достовірними є усні свідчення (якщо взагалі так можна ставити питання)? Чи можуть історики спиратися на них у своїх дослідженнях? Яким є нове прочитання минулого за допомогою використання усної історії Голодомору? Які усталені концепції вона може зруйнувати та, натомість, які нові гіпотези створює?

Аналіз досліджень і публікацій. Зарубіжні дослідники усної історії випереджають українських науковців у розробці теоретичних підходів до природи створення усної історичного джерела, методики проведення інтерв'ю та його інтерпретації. Серед них варто назвати Л. Абрамс [1], Дж. Ерін [2], В. Йоу [3] та А. Портеллі [4]. Важливі дані для з'ясування проблеми використання усної історії як інформації, що містить доказове значення стосовно геноциду, скоєного в Руанді (квітень–липень 1994 р.), містить праця Н. Елтрінгема [5].

В українських реаліях західну методологію було апробовано, зокрема, у студіях істориків та етнографів О. Кісь: загальнотеоретична праця [6] та спеціалізована, написана винятково на усноїсторичних джерелах та присвячена трагічній долі українок, які перебували в катівнях ГУЛАГу [7]. Досвід використання усної історії загалом в Україні аналізувала Г. Грінченко [8], у дослідженні політичної історії радянського суспільства – Т. Молдавська [9].

При дослідженні певних аспектів минулого (академічні заходи [10], життєписи партійних працівників [11] тощо) мала місце й спроба зіставлення усної історичних та документальних джерел. Повоєнний голод у Молдавії як травматичну подію та усну історію про нього як інструмент моральної реабілітації жертв розглядав Л. Педуряк [12].

Підставою для постановки питання верифікації архівних документів щодо історії Голодомору усною історією (та *vice versa*) стала публікація Г. Боряка, який уперше запропонував поняття архівоциду в Україні [13]. Окресленням кількісних параметрів масиву усної історії Голодомору займалися, зокрема, В. Борисенко [14], В. Верстюк [15], Л. Онишко [16].

Загальні роздуми про роль усної історичних джерел в академічних студіях Голодомору належать О. Веселовій [17; 18; 19]. Питання записування та інтерпретації свідчень очевидців розглядалися також у публікаціях о. Ю. Мицика [20], Л. Іванникової [21], В. Константінової [22], С. Білівненка [23], І. Магрицької [24]. Проблемою відтворення нарративу як спогаду про травматичну подію займалися О. Кісь [25] та В. Огієнко [26; 27].

Питанням усної історії як інструменту висвітлення окремих фактів Голодомору (наприклад, ставлення очевидців до трагічних подій, «портрети» активістів тощо) присвячені публікації Г. Капустян [28], Т. Демченко [29], Д. Меттінглі [30]¹. «Жіноча історія» Голодомору стала центральною темою збірника «Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці» [31].

Мета дослідження. Здійснити аналіз усної історії Голодомору за трьома аспектами: кореляція документальних та усної історичних джерел Голодомору; питання достовірності свідчень; правова сила усної історичного джерела.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що головна відмінність усної історії від документів, які стають історичними джерелами, – це те, що джерела є документами, які відклалися в результаті діловодства, тобто діяльності органу влади, інституції, організації, установи. Перетворення діловодного документа на архівний означає його опрацювання відповідно до теорії архівознавства, передання на архівне зберігання (хоча багато усної історичних документів теж перебувають на архівному зберіганні, якщо до збирання свідчень були причетні архівісти, рідше – історики, етнологи та ін.).

Зрозуміло, що на «класичний архівний документ» впливає законодавче поле, внутрішньо- та зовнішньополітична ситуація у країні, форма державного устрою, суб'єктивність відбору документа на постійне (або тимчасове) зберігання тощо. Однак ці чинники впливу на кінцевий зміст документа не викликають занепокоєння у противників використання усної історії як історичного джерела, адже, на їхню думку, вони фактично визначали зміст документообігу між установами і, в кінцевому результаті, допомагали сформувати образ держави. Відомий теоретик усної історії П. Томсон так підсумував джерельну базу офіційної історії: «Чим більш персональним, місцевим та неофіційним був документ, тим менше у нього залишалося шансів-на виживання» [2, с. 290–291].

Центром же усної історії є нарратив – упорядковане свідчення, створене з неупорядкованого матеріалу чи досвіду. Це засіб, за допомогою якого люди вкладають сенс у досвід та передають його іншим. Це не просто зміст історії, а й те, яким чином ця історія оповідається [1, с. 106]. Взагалі, варто нагадати, що «ніко-

¹ Інші праці див. на персональному сайті дослідниці: Факультет сучасних та середньовічних мов і лінгвістики Кембриджського університету. Дар'я Меттінглі. URL: <https://www.mml.cam.ac.uk/dm628> (дата звернення: 10.10.2020).

ли нема абсолютної впевненості у події, будь-якому факті, незалежно від того, які джерела використано» [3, с. 21]. Зрештою, «історія – це те, що люди, які її прожили, зробили з неї, і те, що інші, які спостерігають за учасниками чи слухають їх, або вивчають їхні записи, роблять з неї» [3, с. 21].

Що ж таке усна історія, і наскільки це потужний методологічний інструмент? Найкоротше визначення усної історії: це запис персональних свідчень, які транслюються в усній формі [3, с. 3]. Хоча, безумовно, існує ціла низка визначень терміна та підходів до його наповнення.

Усну історію Голодомору можна аналізувати, як мінімум, у таких двох площинах:

- 1) теорія усної історії: формування історичного джерела; запис інтерв'ю та його розшифрування;
- 2) практичний аспект використання усної історії як історичного джерела (фактично – його інтерпретація): залучення наративу до наукового обігу; аналіз наведених відомостей; їхній вплив на вже усталені концепції; тестування нових гіпотез.

З проблемою інтерпретації усної історії Голодомору як історичного джерела ми пов'язуємо такі три блоки: 1) кореляція між класичними джерелами, що підвладні тоталітарним режимам, та голосами людей (записаних як усноісторичний наратив), стосовно яких чинились утиски чи злочини проти людяності; 2) достовірність усноісторичного джерела; 3) усна історія як інформація, що містить доказове значення.

Перш ніж перейти до аналізу за наведеними вище блоками, слід визначитися з кількісними параметрами усноісторичної джерельної бази з питань Голодомору, яка наразі оцінюється по-різному.

За даними українського етнолога В. Борисенко, станом на 2007 рік було зібрано близько 40 тисяч свідчень [14, с. 22]. Історики В. Верстюк та Л. Онишко станом на 2008 та 2009 рр. наводять, відповідно, цифри в 200 та 204 тисячі [15, с. 31; 16]. Очевидно, йдеться про загальний обсяг записаних від очевидців персональних наративів, адже ця робота велася ще з кінця 1980-х років. Оскільки методи обрахунку не наведено, припускаємо, що масив опублікованих свідчень є набагато меншим, за нашими обрахунками – близько 7 тисяч. Більш деталізовані підрахунки обсягу усноісторичних джерел ще чекають на свого дослідника.

Перейдемо до аналізу інтерпретації усної історії Голодомору.

- 1) Недемократичні режими мають змогу формувати джерельну базу для нащадків низкою методів: у документах не давати права голосу певним групам населення/елітам/особам; фальсифікувати офіційну статистику та наратив; під грифом «таємно» приховувати власні злочини проти власних громадян; знищувати небезпечні для влади документи як такі, що не підлягають зберіганню. Радянська влада не стала нехтувати вищенаведеними засобами: перепис

1937 р. було фальсифіковано; всіх незгодних з політикою партії було оголошено ворогами та репресовано; розсекречення документів радянських часів досі триває. Однак чи не наймасштабнішим злочином у царині діловодної документації стало знищення документів офіційних органів влади та управління – так званого «урядового» (наркоматівського) архіву за 1930-ті роки.

Як довів Г. Боряк, офіційна документація часів Голодомору (від початку 1934 до початку 1960-х років) знищена. Першими жертвами стали книги реєстрації смертей, а циркулярним листом від 27 грудня 1933 р. було взято під контроль архіви колективних, радянських господарств та МТС. Наслідком цієї акції стала відсутність сільських архівів (тобто архівних документів рівня сільради) [13, с. 13–14]. Показово, що навіть сучасні архівісти та історики тривалий час існували в парадигмі радянського пропагандистського міфу про нищення частини архівного фонду нацистськими військами.

За підрахунками науковця, у знищеному «урядовому» архіві містилося не менше 100 тисяч документів (близько 2,5 тисяч справ) за 1932–1933 рр. Він обраховував приблизну наявну на сьогодні кількість документів у регіональних архівах про Голодомор як приблизно таку ж кількість документів, – тобто маємо лише близько половини документів про події 1932–1933 рр. [13, с. 15–17].

Базуючись на встановлених фактах про причини прогалин в урядовому архіві 1930-х років в УСРР, дослідник запровадив термін «архівоцид», маючи на увазі свідоме санкціоноване знищення архівних документів часів Голодомору для замітання слідів злочину штучного голоду.

Отож репресивний державний апарат спрямовував вістря боротьби не лише на людей, але й на документи як на свідків злочинної політики влади стосовно населення, і тому на допомогу дослідникам приходять саме усна історія. Це ж не тільки «живі» свідчення про минуле, – вони виступають засобом подолання травми і, одночасно, олюднення та гуманізації минулого. Завдяки їхньому залученню відбулася зміна методологічних підходів до формування джерельної бази наукових студій певної тематики, зокрема й через надання переваги персональній історії над політичною. Відтак до центру уваги потрапили не державні інституції чи політичні лідери, а конкретна людина як творець минулого.

2) Вище ми вже окреслили одну з проблем, яка стає на перешкоді активному використанню усної історії як джерела. Ідеться про той факт, що діловодні документи відклалися в архівних установах у результаті діяльності органу державної влади чи установи. Це, нібито автоматично, означає, що таке джерело є більш достовірним, аніж записаний від респондента наратив. Представники американської та європейської наукової спільноти антропологів наполягають на хибності такого підходу, проте погоджуються, що персональне свідчення варте уваги й довіри за умови застосування джерелознавчої критики [5, с. 65; 4, с. 37; 2, с. 290]. Так, дослідниця В. Йоу ставить питання як щодо усної історії,

так і щодо будь-якого писемного джерела: які мотиви були в автора/респондента? На яку аудиторію документ орієнтовано? Наскільки близьким у часовому вимірі було свідчення від події? Наскільки автор/респондент добре розбирається в подіях? Які деталі опущено? Для усної історії додається питання про те, наскільки респондент змінив свою історію на угоду інтерв'юєру [3, с. 19].

Варто зазначити, що подібну проблему ми маємо, наприклад, з мемуарами, щоденниками, автобіографіями, в яких автор все одно намагається, більшою чи меншою мірою, захистити свої інтереси і своє «я». Зрештою, проблема критики джерела залишається актуальною при будь-якій інтерпретації будь-якого історичного джерела. Питання лише в глибині цієї критики, а це вже – категорія сумлінності й професіоналізму історика.

Іншою константою, яка безумовно впливає на наратив окремої людини, є колективна пам'ять: як вона співвідноситься з індивідуальною. Тут, знову-таки, – широке поле для скепсису: завжди можна сказати, що людина ретранслює не свій персональний досвід, а соціумний, сформований і підтримуваний в інформаційному просторі. Дійсно, між цими двома видами пам'яті, як доведено сьогодні, існує не лише взаємний вплив, але й боротьба, при тому, що унікальність і достовірність індивідуальної пам'яті визнано [1, с. 96]. Як і інституційні архівні документи, інші види персональних джерел також були створені особами [3, с. 52–53]. Нарешті, колективна пам'ять не статична, – інтерпретації минулого, які домінують у науковому дискурсі, здатні поступатися місцем новим інтерпретаціям. Останні базуються на раніше маргіналізованих й ігнорованих голосах людей, інкорпорованих у публічний простір за допомогою усної історії [1, с. 97].

З іншого боку, респондент також не існує у вакуумі: на нього впливає певний інформаційний простір, сформований тоталітарною державою відповідно до її ідеологічних пріоритетів. Так, попри зміст самої оповіді, в записках простежуються штампи, спродуковані радянською пропагандистською машиною: «голод був, бо не вродило», «все вигоріло, неврожай, того і голодували». У цьому контексті привертає увагу методичний прийом, запроваджений авторами опитувальника для проведення етнографічних експедицій, та вироблений членами Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького разом із викладачами історичного факультету Запорізького національного університету. У ньому для з'ясування обставин харчування в голодні роки розділ «Їжа та харчування» представлено двічі, у другому випадку – без уточнення років, на які припав голод. На думку авторів, це мало стимулювати респондента пригадати сумні події й, одночасно, надавало можливість верифікувати отримані в ході інтерв'ю дані [23, с. 190].

Усна історія викликає до життя питання достовірності джерела з точки зору зовнішніх атрибутів. Найкращим варіантом є, звичайно, оригінальний аудіо- чи відеозапис розмови з респондентом. До безумовних засобів верифікації усних свідчень належать також персональні дані як респондента, так і інтерв'юєра,

дата проведення запису. Згідно з практикою минулих років, на рукописних свідченнях селян – очевидців трагічних подій – подекуди проставлялася печатка сільської ради. Вважалося, що це безумовно гарантуватиме достовірність записів [24, с. 25]. Принагідно зауважимо, що, згідно із сучасними нормами, етика польової роботи передбачає визнання анонімності інтерв'ювання. Варто брати до уваги і той факт, що до цільової польової роботи масово залучалися студенти. Іноді їм бракувало необхідних навичок, технічних засобів, а декому – наукового сумління. Відтак трапляються розшифровані аудіо- або рукописні записи низької якості [24, с. 25]. До того ж, вони часто зберігаються в ініціатора інтерв'ю (із власного починання або через розпорядження місцевих органів влади, різних установ) і є недоступними для публічного використання.

Суттєвою проблемою, яка перешкоджає повноцінному використанню усного свідчення як джерела з історії Голодомору, є географічні параметри місця події. Часто запитання навіть не передбачали згадки про місцеперебування свідка в момент голоду. Передусім цей суттєвий недолік стосується неформалізованих інтерв'ю, де, у кращому випадку, маємо лише приблизну вказівку на район чи область. Відтак нині неможливо співвіднести згадане в записах село з конкретним населеним пунктом, оскільки сіл з такою назвою могло бути кілька, чи навпаки – його не було в області чи районі, про які йшлося. Зміни адміністративних кордонів, перейменування, зникнення та об'єднання сіл і районів також часто стоять на заваді чіткій локалізації населеного пункту.

Водночас наявна і географічна диспропорція. Якщо свідчення збирали студенти великих ВНЗ, то, як правило, точки запису знаходяться або недалеко від місця навчання, або, спорадично, – в селах, звідки студенти були родом. Тобто тут слід враховувати, що відсутність даних усної історії з певної місцевості ще не означає, що регіон оминули загальноукраїнські тенденції зими 1932–1933 рр. Трапляються записи, в яких відомості про розвиток подій подано загалом, і вони, як результат, – не можуть бути використані в мікроісторії з прив'язкою до певної географічної локації. Натомість такі свідчення можуть лягти в основу досліджень з повсякденного життя, історії ідей, розвитку певних етнографічних явищ у межах більшої адміністративної одиниці (регіону чи держави, залежно від ступеня деталізації геолокації свідка під час згадуваних подій).

Ще одним внеском до проблеми достовірності усної історії як історичного джерела є плутанина із «накладанням» двох голодувань – 1932–1933 та 1946–1947 рр. Часто безумовно зрозуміло, що свідок говорить про повоєнний голод. Маркерами розрізнення двох трагічних подій можуть слугувати: окремі вислови на кшталт «їздили на Західну Україну», згадки про населені пункти, які опинились у складі УРСР після Другої світової війни; про податок із фруктових дерев, який було введено після війни; неспівпадіння віку респондента з подіями, про які оповідалося. Наприклад, відомо, що під час Голодомору респондент був

восьмирічною дитиною, а інтерв'юер фіксує розповідь про навчання в технікумі під час голоду. Одночасно інтерв'юеру могло бракувати відповідних знань і навичок, щоб налаштувати респондента на пригадування подій часів Голодомору, допомогти йому розмежувати два різних історичних явища.

Чинником отримання достовірної інформації є мотивація респондента. Гіпотетично, за певну фінансову винагороду особа може надати свідчення, навіть не будучи безпосереднім свідком подій. Проте у випадку з Голодомором через відсутність механізму певної грошової компенсації для жертв Голодомору свідки не мають матеріальної зацікавленості у викривленні спогадів у той чи інший бік. До того ж, за влучним спостереженням о. Юрія Мицика, очевидці промовляють із середовища жертв, а не катів [20, с. 13]. На відміну від організаторів та виконавців, жертви не зацікавлені у приховуванні слідів злочину. Вони, навпаки, бажають оприлюднити історію свого болючого досвіду: «Чому ж така щира оповідь? Та тому, що, як запевняють самі оповідачі, побачене і пережите в дитинстві мучить їх усе життя, не дає спокою, є нездоланне бажання виговоритись, бажання, щоб про його особисту кривду дізналися всі!» [21, с. 14].

Ще одним доказом на підтвердження достовірності усної історії Голодомору є доведена до високого ступеня уніфікованість спогадів свідків тих подій, що вражає. Наратив, розказаний тисячами свідків трагедії, вбирає в себе численні стилістичні кліше. І ця внутрішня змістовна єдність, логічна послідовність викладених подій існують незалежно від факту, що респонденти мешкали на момент подій у різних регіонах країни (а на момент запису – ще й у різних державах), мали різний життєвий досвід і соціальний статус, а часовий проміжок, який відокремлював подію від дати запису інтерв'ю, варіювався від двадцяти до вісімдесяти років.

І це може означати тільки одне: події зими 1932–1933 рр. настільки вибились із важких кількох попередніх років, настільки вразили кожную родину тим чи іншим чином, забираючи членів родин голодом і репресіями та руйнуючи самі родини, настільки змінили звичний традиційний і неспішний плин часу і хід подій, що фактично викарбувалися в індивідуальній пам'яті.

Завершити цей огляд варто оцінкою відомого науковця, дослідника усної історії Голодомору Дж. Мейса, де він також акцентує увагу на уніфікованості та «співзвучності» наративів тих, хто пережив голод 1932–1933 рр.: «Я, можливо, як ніхто інший, знаю важливість усних свідчень очевидців і водночас необхідність уважного прискіпливого відбору, пильного дослідницького ока до них. На Заході існує значна наукова література, що стосується проблеми усних свідчень як історичного джерела, про те, як пам'ять змінюється через фільтрацію пізніших досвідів. Але коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічались і мають абсолютно різні світогляди, цінності, пізніші від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і

вірогідність. Більше того, досвід тих, які займаються захистом людських прав, як, наприклад, члени «Міжнародної амністії», переконливо засвідчує, що жертви не брешуть... Щирість та відвертість розповідей не можуть не вражати» [19, с. 8].

3) Нарешті, усна історія може розглядатись як сукупність інформації, що містить доказове значення. Не лише історики та антропологи спираються на дані усної історії. З'ясувалося, що за умов масових злочинів проти людяності тоталітарними режимами чи не єдиним доказом, здатним бути використаним у суді проти винних, є саме усна історія, адже, як було проаналізовано вище, геноцидарії самостійно не залишають доказів своїх злочинних намірів.

Саме свідчення очевидців геноцидів дали змогу провести трибунали: Голокост утвердив Нюрнберзький трибунал, геноцид у Руанді – трибунал для Руанди. Було визнано, що для встановлення фактів геноцидів євреїв під час Другої світової війни та тутсі в Руанді документів було недостатньо, відтак доказовою базою двох трибуналів стали усні свідчення [5, с. 67]. Один із прокурорів судового процесу для Руанди зазначив: «Якби не було Нюрнберга, це було би просто “те, про що казали люди” без доказів» [5, с. 58].

Варто підкреслити, що стратегічною метою Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди було покарання винних у геноциді, а тактичною метою – створення умов для аналітичного підходу до минулого країни [5, с. 58]. Так було задекларовано важливість усної історії як складової джерельної бази історичної науки, особливо в умовах, коли влада в тій чи іншій державі не зацікавлена в повноцінному документуванні своєї діяльності.

Іншим прикладом застосування методу усної історії для примирення обох сторін громадянського конфлікту в межах однієї держави, без використання свідчень як доказів у судових процесах, може бути Комісія правди та примирення у Південній Африці. Її діяльність у 1990–2000-х роках дозволила історії, яка всіляко замовчувалася репресивним режимом, бути розказаною. Однією з підвалин діяльності комісії є те, що вона назвала «відновлювальною справедливостю» (restorative justice), коли почуті голоси як жертв, так і переслідувачів (хоча не всі згодні із включенням голосів останніх, бо нівелюється відчуття справедливості для жертв заради примирення) було використано для встановлення відповідальності та реституції. Подібні комісії створено в Північній Ірландії та Руанді. Так усна історія вийшла на політичну арену задля ліквідації наслідків геноциду [1, с. 160]. Ідеться і про певну моральну компенсацію жертвам та їхнім родичам [12, с. 183].

Наукова новизна. Що стосується Голодомору, то ситуація з використанням усної історії як інформації, що містить доказове значення, відрізняється від Голокосту та геноциду в Руанді. Першою і головною відмінністю є часовий розрив. Від здійснення злочину до розпаду радянської імперії, коли можна було говорити про злочини комуністів уже в Україні, а не в діаспорних осередках за кор-

доном, пройшло понад півстоліття, хоча фактично можна говорити про майже 70-річний термін, упродовж якого за даними усної історії накопичувався критичний емпіричний матеріал, що його було переосмислено істориками. Проте організатори та виконавці голоду на той час уже були за межами досяжності судових органів.

Другою відмінністю від двох зазначених вище геноцидів в історії людства була невидима і прихована природа Голодомору, яку заховали в перипетіях господарського хаосу, серед повсюдного голодування населення Радянського Союзу. Це був геноцид у «тиші» та на холоді, що супроводжувався нищенням документів як свідків умисного голоду та заборонаю згадувати зиму 1932–1933 рр. тим, хто вижив. Тому в Україні спочатку відбулося накопичення тисяч свідчень, що утвердили серед більшості істориків та громадян розуміння суті Голодомору як навмисного вбивства, тоді як у випадку з Голокостом та геноцидом у Руанді злочинна природа діяльності владної верхівки після закінчення воєн (як світової, так громадянської) не підлягала сумніву. У цих двох випадках усні свідчення були потрібні для визначення чітких механізмів убивства, адже документи про це відомостей не залишили.

Саме сукупні дані усної історії доповнили знання істориків про трагічний початок 1930-х років і надали юридичні підстави звернутися до правоохоронних органів. Відтак 2009 р. СБУ порушила кримінальну справу № 1-33/2010 «за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України» [32]. Досудовим слідством було встановлено, що «керівництво більшовицького тоталітарного режиму [сім осіб на чолі зі Сталіним. – Т. Б.] в 1932–1933 рр. на території УСРР вчинили геноцид частини української національної групи» [32]. До обвинувального акту було долучено свідчення понад 100 осіб. Ця справа не мала таких юридичних наслідків, як трибунали в Нюрнберзі, Руанді та колишній Югославії, адже її було закрито в зв'язку зі смертю обвинувачених. Однак це не знижує її ваги з точки зору гуманізму – коли злочин проти людяності було засуджено у вигляді обвинувального вироку, хоч би й на папері. А кількома роками раніше, 2006 р., було прийнято Закон України № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».

На Міжнародному кримінальному трибуналі для Руанди свідчили 1800 свідків [5, с. 55–56]. І цього вистачило для доведення перед усім світом геноцидарної політики режиму. Свідчень очевидців Голодомору зібрано набагато більше – десятки тисяч. Мусимо лише констатувати, що наявний, потужніший у більш ніж десять разів масив свідчень очевидців Голодомору все ще викликає сумніви у трактуванні подій початку 1930-х років в Україні – у власних громадян, українських і зарубіжних істориків.

Висновки. У статті було проаналізовано практичний аспект усної історії Голодомору у трьох площинах. З'ясовано, що у зв'язку зі свідомим репаруванням

джерельної бази Голодомору радянським режимом починаючи ще з квітня 1934 р. та політикою замовчування подій та смертності 1932–1933 рр. усна історія виявилася критично важливим доповненням офіційного нарративу. Вона дала змогу залучити до публічного простору тисячі розповідей, які, з одного боку, доповнювали реконструйовану картину за документальними джерелами, а з іншого, – пропонували дані, практично відсутні в документах. Відтак дослідники дістали змогу відтворити цілісну картину подій зими 1932–1933 рр. та переконливо заперечити радянський нарратив, який перетік в інформаційний простір уже незалежної України після розпаду СРСР, – про неврожай, посуху чи небажання селян працювати як причини голоду.

Питання достовірності усної історії Голодомору вкладається в рамки відповідних американських та західноєвропейських шкіл. Тут варто пам'ятати, що документальні джерела несуть на собі відбиток епохи. Навіть якщо респондент подає відомості, які розходяться з «офіційною» історією, для дослідника таке свідчення все одно має цінність, адже завжди можна дослідити причини такого пригадування, трактування події. Достовірність усноісторичного нарративу в історичних студіях Голодомору підтверджується уніфікованістю змістовного наповнення свідчень незалежно від регіону. Щодо неповноти свідчень чи помилкового фактажу, це може бути пов'язано з віком респондента на момент події, його статтю, соціальним статусом та освітою, періодом, коли здійснювався запис.

Світовий досвід показує, що свідчення очевидців злочинів проти людяності можуть лягати в основу обвинувальних вироків для організаторів та виконавців злочинних наказів. У порівняно м'якому варіанті – в основу діяльності комісій з примирення ворогуючих сторін конфлікту. У випадку з Голодомором свідчення понад 100 осіб стали підставою для складання обвинувального вироку сімом організаторам і високопосадовцям-виконавцям убивства голодом в УСРР та на Кубані. Зрозуміло, що справа не могла бути доведеною до логічного завершення через смерть обвинувачених. Але, з точки зору верховенства права, провадження, порушене СБУ, є моральною компенсацією та сатисфакцією тим очевидцям подій, які вижили та нарешті отримали відповідь на питання: «Чому вбили їхніх близьких?».

Таким чином, подальша кореляція даних документальних та усноісторичних джерел, за умови застосування джерелознавчої критики до останніх, уможливить відкриття нових обставин убивства голодом взимку 1932–1933 рр.

Список використаних джерел

1. Abrams L. Oral History Theory. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2010. 214 p.
2. Erin J. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings // The Oral History Review. 2011. Vol. 38, No. 2. Pp. 287–307.

3. Yow V. R. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences. Second ed. Walnut Creek, Lanham, New York, Toronto, Oxford: Altamira Press; A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2005. 398 p.

4. Portelli A. What Makes Oral History Different / The Oral History Reader. Second ed. Eds R. Perks and A. Thomson. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group. Pp. 32-42.

5. Eltringham N. «We Are Not a Truth Commission»: Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda // Journal of Genocide Research. 2009. 11(1), March. Pp. 55–79.

6. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна Модерна. 2006. Т. 11. С. 7–24. URL: https://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2014/10/2_UM_11_Vstup_Kis.pdf (дата звернення 10.10.2020).

7. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Дрогобич : Коло, 2020. 300 с.

8. Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України) // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 172–187.

9. Молдавська Т. Усноісторичні джерела у дослідженні політичної історії радянського суспільства: досвід використання та інтерпретації // Historians.in.ua: Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі. URL: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/960-tetiana-moldavska-usnoistorychni-dzherela-u-doslidzhenni-politychnoi-istorii-radianskoho-suspilstva-dosvid-vykorystannia-ta-interpretatsii> (дата звернення: 10.10.2020).

10. Палиенко С. Соотношение архивных источников и устной истории (на примере истории методсеминара ЛОИА АН СССР) // Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація: Матеріали міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовтня 2015 р. / упоряд. Г. Грінченко. Харків, 2016. С. 163–172. URL: http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/Event_the%20narrative_interpretation_2015_by%20page.pdf (дата звернення: 10.10.2020)

11. Шелеп Ю. Архівні та усноісторичні джерела до вивчення партійних працівників Радянської України 1970 – початку 1980-х рр.: інформаційний потенціал і досвід інтерпретації // Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація: Матеріали міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовтня 2015 р. / упоряд. Г. Грінченко. Харків, 2016. С. 203–214. URL: http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/Event_the%20narrative_interpretation_2015_by%20page.pdf (дата звернення: 10.10.2020).

12. Пэдурия Л. Голод 1946–1947 годов в Молдавии: проблемы осмысления и отображения травматического опыта в исследованиях устной истории // Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація: Матеріали міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовтня 2015 р. / упоряд. Г. Грінченко. Харків, 2016. С. 173–183. URL: http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/Event_the%20narrative_interpretation_2015_by%20page.pdf (дата звернення: 10.10.2020).

13. Боряк Г. «Архівоцид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Київ, 2013. С. 13–18.
14. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ : ВД «Стилос», 2007. 228 с.
15. Верстюк В. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 15–31.
16. Онишко Л. Створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 роках // Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодоморів в Україні». URL: <http://memorialholodomors.org.ua/uk/component/content/article/108> (дата звернення 15.04.2014).
17. Веселова О. Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років // Краєзнавство. 2009. № 3–4. С. 269–281. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/kraeznavstvo/2009_3-4/37.pdf (дата звернення 10.10.2020).
18. Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні як джерело вивчення його причин та наслідків // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 189–210.
19. Веселова О. Переднє слово: геноцид українського народу крізь архівні дані, свідчення тих, хто вижив, і очевидців // Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / упоряд: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Фондація Українського геноциду; НАН України. Інститут історії України. Київ : ВД «КАЛИТА», 2009. С. 7–33.
20. Мицик Ю. Вступ // Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. Т. 2. С. 5–15.
21. Іваннікова Л. Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації // Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. Т. 4. С. 9–18.
22. Константінова В. Від упорядника // Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї: матеріали історико-археографічних експедицій / упоряд. В. Константінова. Запоріжжя : АА Тандем, 2009. С. 5–19.
23. Білівненко С. Методика збирання усних свідчень з історії Голодомору 1932–1933 років // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 189–196.

24. Магрицька І. Від упорядника // Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців / упоряд. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук, 2008. Т. 1. С. 18–28.

25. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. П'ятниця, 22 листопада 2013 р. URL: <http://www.uamoderna.com/md/216-216> (дата звернення 10.10.2020).

26. Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження // Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 6. С. 145–156.

27. Огієнко В. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих нарративах свідків Голодомору // Україна Модерна. 2018. 6 квітня. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013753> (дата звернення 10.10.2020).

28. Капустян Г. Оцінка Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в документах усної історії // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / відп. ред. І. Юхновський. Український інститут національної пам'яті. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 169–188.

29. Демченко Т. Свідчення про Голодомор як джерело до вивчення феномену сталінських активістів // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / відп. ред. І. Юхновський. Український інститут національної пам'яті. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 211–228.

30. Меттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? // Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці / упор. В. Малько. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. С. 51–94.

31. Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці (Матеріали Другого симпозиуму з нагоди 85-х роковин Голодомору-геноциду. Каліфорнійський штатовий університет, Фресно, 5 жовтня 2018 р.) / упор. В. Малько. Київ, 2019. 160 с.

32. Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. 13 січня 2010 року, м. Київ. URL: <http://khpq.org/index.php?id=1265039604>. (дата звернення: 10.10.2020).

Tetiana Boriak,

Candidate of Sciences (History), Associate Professor,

PhD student, History department

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: 0000-0002-7472-0014

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

Holodomor oral history: to question of interpretation of historical source

The goal of the research. The article aims to elaborate instruments of correlation between documents and oral history sources that deal with the Holodomor. Using contemporary approaches toward theoretical foundation of oral history, to apply them toward the Holodomor oral history from the point of view of their credibility and validity. **Methodology.** The research uses historical-comparativist approach that allowed separating common and distinctive features of documents and oral history sources in general and in particular (regarding the Holodomor). Also, method of deduction is used as a way to divide general (features of oral history in general) to parts (features of the Holodomor oral history). **Scientific novelty.** The article reveals strong and weak sides of the Holodomor oral history as a historical source. It shows that existing shortcomings, providing source criticism, like with any other historical source, can be minimized. Using examples of the Holocaust, Rwanda genocide and the Holodomor in Ukraine, the author analyzes their differences, suggests comparative characteristics of using oral history as information that has evidentiary value. **Conclusions.** The Soviet regime had destroyed part of official documentation, chronologically connected to 1930s. That is why oral history is irreplaceable for further research of the Holodomor and for overcoming of post-Soviet hypotheses about the causes of the famine (such as poor harvest, bad weather etc.). Respondents' age, traumatic nature of the event, fight of collective and individual memories, poorly organized passportization of oral history, mixing of two events in memory of respondents – famine of 1930-s and 1940-s is not an obstacle to use oral history. Juridical value of oral history has been confirmed in Ukraine by initiating of a criminal case by the Security Service of Ukraine toward organizers of the genocide.

Key words: oral history, Holodomor, historical source, genocide, 1932–1933 years, source criticism of oral history.

*Стаття підготовлена 18 лютого 2020 року;
подана до друку 25 лютого 2020 року.*